

VZŤAH EKONÓMIE A ETIKY A TRHU A MORÁLKY V SLOBODNEJ SPOLOČNOSTI

(zhrnutie)¹

Zameranie prezentácie

1. Teoreticko metodologické vymedzenie vzťahu ekonómie a etiky
2. Ekonomické a etické predpoklady slobodnej spoločnosti v praxi

1. Teoreticko metodologické vymedzenie vzťahu ekonómie a etiky

Predpoklady teoretického vymedzenia vzťahu ekonómie a etiky a vzťahu trhu a morálky (pre účely vymedzenia ekonomických a etických základov slobodnej spoločnosti) v praxi:

- definovanie základných pojmov (ekonómie a etiky),
- spoločné východiská (vzťahu) ekonómie a etiky.

1.1 Základné pojmy

Sloboda

- absencia donucovania niekým iným v prípadoch nevyprovokovanej agresie a neexistencia donucovania alebo nevyprovokovanej agresie
- „*Sloboda je stav, kedy človek nie je vystavený donúteniu iného..*“ (Hayek, 1991) - stav, v ktorom človek smie legálne robiť čokoľvek, čo nie je ublížením inému (agresiou, násilím, či zásahom do života, osoby a majetku)
- „*Sloboda je právo nebyť obeťou nevyprovokovanej agresie a znamená povinnosť nevyprovokovať agresiu*“ (Joch, 2000)
- nezlučiteľnosť slobody a rovnosti, okrem rovnosti pred právom slobodnej spoločnosti
 - Edmund Burke: „*Sloboda a rovnosť majú protirečivý zmysel a účel. Kým zmyslom slobody je ochrana súkromného a rodinného vlastníctva,... tak zmyslom rovnosti je prerozdeľovanie už vytvorených hodnôt v spoločnosti* (Nisbet, 1993, s. 62-3)

Ekonómia

- spoločenská veda (ktorá vznikla odčlenením z morálnej filozofie) o (alternatívnych) dobrovoľných rozhodovaniach a voľbách ľudí o tom, ako (akými prostriedkami) uspokojíť svoje neobmedzené potreby vzácnymi zdrojmi (vrátane času)

¹ Poznámky v značnej miere čerpajú z Gonda (2008).

- „*veda o ľudskom konaní (human action), ktorá človeku ukazuje, ako má konať, aby dosiahol určité ciele*“ (Mises, 2006, s. 3-8)
- popisuje, analyzuje a porovnáva ľuďmi volené prostriedky (faktory) k dosiahnutiu ich cieľov pri obmedzených zdrojoch a vyvodzuje (vysvetľuje) vzťahy poznateľných príčin a predvídateľných dôsledkov rozhodnutí ľudí (*kauzálny charakter*) bez hodnotových súdov (*hodnotová neutralita*, aj keď nie v čistej podobe) - pozitívna vedná disciplína
- hľadá odpovede na: „čo je..“, „čo sa stane, ak..“, čo a ako vplýva na..“ (*ceteris paribus*)
- skúma ľudské konanie (ako vedomé a účelové chovanie človeka - do určitej miery racionálne rozhodovanie človeka, rešpektujúc „hranice rozumu“ a ľudského poznania),² najmä spôsoby rozhodovania človeka o využití obmedzených, resp. vzácnych, statkov, výmenné procesy, vzťahy a rozhodovania ekonomických subjektov
- má skúmať podstatu ekonomických javov: zdroj (tvorbu), rozdeľovanie a príčiny bohatstva jednotlivcov, rodín, a tým aj komún a národov a
- fungovanie zložitých vzťahov ľudí na základe dobrovoľných ekonomických rozhodnutí jednotlivcov, predovšetkým smerovaných k výmenám medzi nimi [popísané napríklad Smithom: *spontánny poriadok*, resp. *prírodzená sloboda s neviditeľnou rukou trhu*]
- nástroj ekonomického myslenia a pomôcka pre efektívnejšie rozhodovanie a konanie človeka v živote (s cieľom maximalizovať užitočnosť)
- limity: nevie posúdiť emotívne správanie, ako sa má človek správať, či je cieľ morálny, nemá dávať normatívne súdy, želané ciele (*konštruktivizmus, sociálno-inž. plánovanie...*)

Etika

- filozofická vedná disciplína o ľudskom konaní a správaní s cieľom stanovať, ktoré aktivity ľudí sú dobré, správne a mali by byť realizované a ktoré sú nesprávne a nemali by byť konané (Gregg, 2001, s. 20)
- popisuje, posudzuje, odporúča a stanovuje kritéria pre správnosť alebo nesprávnosť ľudského konania
- filozofická disciplína, ktorá sa zaoberá skúmaním morálky, teda ako súboru noriem, pravidiel a požiadaviek normatívnej regulácie správania človeka v spoločnosti
- snaží sa poskytovať odpoveď na to, ako by sa mal človek správať a ako žiť, tým aj dávať odpoveď na vrodennú metafyzickú nedokonalosť ľudského charakteru a jeho slobodnej voľby medzi dobrom a zlom – dáva hodnotové súdy (normatívna vedná disciplína)
- pomáha človeku v reálnom živote dať, aký má zaujať postoj, teda ako riešiť otázku „*Čo ne/mám alebo čo by som ne/mal urobiť?*“ a „*Čo je ne/správne?*“

² Hayek (1991), sv. 1., kap. 1.

1.2 Podstatné spoločné východiská

Spoločný predmet skúmania: človek, ľudské konanie a správanie a prirodzenosť ľudského bytia jednotlivca v spoločnosti (teda v jeho vzťahoch s inými jedincami), postavený na dvoch východiskách:

1. individualita človeka s jeho jedinečnosťou, racionálnym egoizmom a slobodou voľby;
2. nedokonalosť, omylnosť, hriechnosť a rozumové a iné obmedzenia (v konaní) človeka
 - uvedomovanie si ľudskej schopnosti konať zlo, sklonu k hriechu, resp. „prvotnej nespravodlivosti“ (Ježek, 2000, s. 132)
 - uvedomovanie si a rešpektovanie „hraníc rozumu“ a „hraníc vedeckej racionality“ (Hayek, 1991)

Hayek napríklad zanechal posolstvo, aby sme mali „...na pamäti fakt nevyhnutnej a nenapraviteľnej neznalosti každého jednotlivca týkajúcej sa väčšiny jednotlivých faktov, ktoré determinujú konania všetkých členov spoločnosti“ (Hayek, 1991, s. 22). To môže udržiavať ostražitosť pred realizáciou konštruktivistických plánov sociálnych inžinierov, ktoré by priniesli koncentráciu moci a obmedzovanie slobody.

Ján Pavlík pripomína že „...odhalenie miesta a povahy hraníc vedeckej racionality je podľa Hayeka najdôležitejšou úlohou vedy, ktorej..riešením sa veda zbavuje naivných ilúzií a prekonáva osudovú domýšľavosť...“ (Pavlík, 2001, s. 199-200).

Vzťah ekonómie a etiky determinujú aj princípy, na ktorých obe stoja a ktoré rešpektujú slobodu a dôstojnosť človeka v spoločnosti: princíp vlastníctva, princíp dobrovoľného rozhodovania a konania jednotlivca, princíp ľudských interakcií a spoločenskej kooperácie a princíp (ekonomickej a/vs. morálnej) hodnoty.

Spoločné princípy: vzťah ekonómie a etiky determinujú aj princípy, na ktorých obe stoja a ktoré rešpektujú život, (zmluvnú) slobodu, záväzky, zodpovednosť a dôstojnosť človeka v spoločnosti:

- princíp dobrovoľného konania jednotlivca (dobrovoľnosť, individualizmus)
 - princíp ľudských interakcií a spoločenskej kooperácie
 - princíp vlastníctva a legitímneho vlastníckeho práva (vznikajú však odlišné interpretácie; filozofický spor: život/ zdravie vs. vlastníctvo majetku)
- = humanistické vedné disciplíny (napr. Novak: *Ekonómia ako humanizmus*)

1.3 Metodologické vymedzenie vzťahu ekonómie a etiky

Vzťah ekonómie a etiky:

- synergický, nie protirečivý (ale konflikty „ekonomického“ a „etického“ v praxi),
- doplnujúci, nie autonómny (nie autonómne vedné disciplíny),
- vzájomne sa obohacujúci: pre hodnotenie spoločenského problému a prístupu v živote,
- vzájomne sa podmieňujúci.

Vzájomné synergické dopĺňanie a prelínanie ekonómie a etiky platí pri rešpektovaní odlišného a nenahraditeľného miesta, ako aj limit, oboch vedných disciplín. Kým ekonómia zdôrazňuje primárne individualitu človeka a jeho slobodnú voľbu, tak etika na to nadväzuje a dáva odpoveď na správanie nedokonalého človeka.

Synergia ekonómie a etiky je daná tým, že ekonómia stanovuje efektívny spôsob dosiahnutia vytýčeného cieľa a etika pomáha posúdiť morálnosť vytýčeného cieľa, či zámeru (teda aj to, či ho realizovať).

Obe vedy sa v praxi prelínajú a každá je vstupom pre tú druhú. Každé ekonomické rozhodnutie (ako súčasť ľudského konania) o prostriedkoch nesie aj mimoekonomickú stránku rozhodovania (napríklad, keď zamestnávateľ zvažuje prijatie vysokokvalifikovaného a efektívneho pracovníka, ktorý v minulosti spreneveril peniaze v inej firme).

Ekonómia je veda zameraná na kauzality, vysvetľovanie príčinných a dôsledkových vzťahov, nedokáže sa však vyjadriť k správnosti alebo nesprávnosti cieľa, či k inému hodnotovému súdu. Nedokáže a ani nemá ambíciu dokázať odpovedať na čisto emotívne chovanie – osobitne v medziľudských vzťahoch. Naopak, etika nedokáže napríklad analyticky vyhodnotiť výnosy a náklady dvoch alternatívnych príležitostí.

Ekonómia sa primárne zameriava na racionálne a etika na emotívne rozhodovanie človeka (týkajúceho sa napríklad správania človeka vo vzťahu k iným ľuďom, ku ktorým pociťuje lásku, sympatiu, či iný cit). Ekonómia sa zameriava na efektívne dosiahnutie cieľov rôznym výberom (kombináciou) prostriedkov, zatiaľ čo etika metafyzicky na ľudskú dôstojnosť stanoví želaných cieľov.

Symbiózu ekonómie a etiky možno podoprieť napríklad nasledovnými teoretickými východiskami:

- učenie spontánneho poriadku Adama Smitha a Friedricha Hayeka
- prepojenie ekonómie a kresťanskej etiky, napríklad v učení stredovekých scholastikov, Frédérica Bastiata a napríklad ekonomického personalizmu.

Učenie ekonomického personalizmu napríklad stojí na univerzálnych princípoch, nasmerovaných na osobnú slobodu a ľudskú dôstojnosť, napríklad jednotlivec s jedinečnosťou, autonómiou a subjektívnym rozhodovaním. Ekonomický personalizmus, založený kresťanskými učencami ako odozva geopolitických zmien na konci osemdesiatych rokov 20. storočia (Santelli et al., 2002, s. 3) skúma ekonomické aktivity z pozície kresťanského učenia v syntéze s ekonómiou slobodného trhu.³

Michael Novak rozpracoval tieto myšlienky okrem iného do etického zdôvodnenia dôležitosti podnikateľa a podnikateľského úsilia v knihe *Podnikanie ako poslanie* (1998). Vo svojej najznámejšej knihe *Duch demokratického kapitalizmu* (1992) definoval nevyhnutné zložky fungovania slobodnej spoločnosti: ekonomickú (slobodný trh), politickú (garancie slobody, vlastníctva a života) a kultúrnu (morálno-kultúrny základ, postavený na kresťanských, židovských a humanistických tradíciách).

³ Vychádza sa z viacerých publikácií Center for Economic Personalism, pozri najmä BEABOUT, G. R. (2002): *Beyond Self-Interest: A Personalist Approach to Human Action* a DONOHUE-WHITE, P. (2002): *Human Nature and Discipline of Economics: Personalist Anthropology and Economic Methodology*.

2. Ekonomické a etické predpoklady slobodnej spoločnosti v praxi

Systémové a praktické ekonomické a etické predpoklady slobodnej spoločnosti – postavené na podmienkach spontánneho poriadku (spontánneho usporiadania):

„Spontánny poriadok predstavuje zvyčajne komplikovaný súhrn abstraktných pravidiel, ktoré ľudia nasledujú a podriaďujú sa im bez konkrétneho poznania účelu ich vzniku a bez poznania konkrétnych výsledkov, ktoré plynú z ich nasledovania. Spontánny poriadok vznikol nezámerne (ľuďmi bez zámerného sledovania účelu) ako nezamýšľaný dôsledok dlhodobo opakovaných konaní miliónov jednotlivcov v interakciách, ktoré sa im evolučne osvedčili a preto ich nasledujú.“ (Hayek, 1991, s. 45-59).

Autori: G. Vico (božská prozreteľnosť, obyčaj, prirodzené právo), Hume, Burke, Ferguson, Humboldt (jazyk), Kant, ale najmä Smith, Menger, Hayek, Pavlík.

Základné zložky:

1. podmienky slobodného trhu (katallaktické pravidlá)⁴
2. vžitá a dodržiavané morálne normy a abstraktné pravidlá.

Adam SMITH napríklad spája spontánny trhový poriadok, postavený na vlastnom záujme, racionálnom egoizme a „neviditeľnej ruke“ trhu so spontánnym poriadkom mravnosti, založenom cez optiku „nestranného pozorovateľa“ na empatii a iných cnostiach. Obe majú byť postavené na individuálnom rozhodovaní, osobnej zodpovednosti a odmietaní centrálného rozhodovania o osudoch iných, predpokladajúc existenciu abstraktno-formálnych pravidiel.

Friedrich HAYEK (*teória kultúrnej evolúcie a teória spontánnej genézy pravidiel* – evolúcia, tradícia, nomos)

- znaky spontánneho poriadku (*kozmos*)⁵: spontánnosť a decentralizovanosť (bez riadiaceho centra), abstraktnosť a poznateľná zákonitosť usporiadania (poznateľná a zachovaná štruktúra vzťahov, ktorú možno zovšeobecniť), zložitost' (nie nevyhnutne) a absencia účelu pri ich tvorbe
- spontánny poriadok nemá spoločný účel (nevytvorený centrálnym mozgom), hoci jeho existencia je užitočná pre jednotlivcov v ňom sa pohybujúcich a účelovo sledujúcich vlastný záujem (Hayek, 1991, s. 42)
- kultúrnou evolúciou vzniknuté pravidlá ako súčasť spontánneho poriadku: nezámerne, neúčelové a dobrovoľne nasledované, selekciou tisícročiami vyvinuté
- príklady spontánne vzniknutých pravidiel: skratka cez lúku, morálka, právo (v chápaní *nomos* – napr. *panstvo práva – rule of law*, ako aj *anglické zvykové právo*)⁶, jazyk (NIE esperanto), peniaze (NIE euro), trh a cenový mechanizmus (NIE centrálna zásahy do trhu)

⁴ Katallaktické pravidlá predstavujú spontánny poriadok na trhu. Vznikol prostredníctvom neustáleho sledovania vlastného záujmu a spoločenskej kooperácie mnohých ľudí fungovaním neviditeľnej ruky trhu, teda prinášaním viditeľných prínosov pre jednotlivých aktérov (ktoré sú motiváciou pre nich dodržiavať katallaktické pravidlá. Friedrich Hayek ich odvádza z pojmu *katalallaxia* (z gréckeho „*katallatein*)“, čo znamená nielen vymieňať, ale aj niekoho medzi sebou prijať a zmeniť nepriateľa na priateľa (Hayek, 1991, s. 234).

⁵ Hayek, 1991, sv. 1, kap. II.

⁶ Hayek, 1994, sv. 1, kap. V.

- inšpirácie pre biologickú evolúciu Ch. Darwina, príklady z prírodných vied: chémie (atómy), fyziky (zhluk železných pilín za magnetom)

2.1 Slobodný trh

Katallaktické pravidlá – hlavným motivačným zdrojom je vlastný záujem a signálom ceny.

Za predpokladu dobrovoľnosti uskutočňujú obe strany výmenu dovtedy, kým môžu na nej niečo získať (obojsstranná výhodnosť výmeny). Jednotlivec, ktorý sleduje iba vlastný záujem (*self-interest*) je vedený *neviditeľnou rukou trhu* aj k cieľom, ktoré neboli súčasťou jeho zámerov, ale ktoré tým prinášajú prospechu jemu a ostatným v spoločnosti. Neviditeľnú ruku trhu a príspevok vlastného záujmu k celospoločenskému opisuje Adam Smith v jednej z najcitovanejších pasáži *Bohatstva národov* nasledovne:

„To, že na nás každý deň čaká večera, nezáleží od láskavosti či dobroty mäsiara, pivovarníka alebo pekára, ale od toho, že každý z nich sleduje svoj vlastný záujem.“ Nespoliehajme sa na ich ľudskosť, ale na ich sebeckosť (...). Tým, že sledujú len svoj vlastný záujem, slúžia často záujmom spoločnosti účinnejšie, než keby sa o to vedome usilovali.“ (Smith, 2001, s. 16).

Vlastný záujem je hlavnou motiváciou k ekonomickej činnosti. Smith uvádza, že vlastný záujem so schopnosťou uvedomelej a cielenej výmeny, sklonom k vymieňaniu statkov a s deľbou práce prinášajú prospech nielen zúčastneným stranám výmeny, ale aj ostatným v spoločnosti. To vytvára trhový poriadok, ktorý sprostredkúva dôležité informácie jednotlivcom, aby vzájomne kooperovali, napríklad prostredníctvom cien.

Trhový poriadok je tak nezámerným dôsledkom sledovania vlastných záujmov, nie dobrých úmyslov (altruizmu) vo výmenách, ktoré prinášajú prospech pre spoločnosť.

Keďže pri dobrovoľnej výmene obe strany získavajú (je pre nich prospešná), tak platí, že trh je *hra s pozitívnym súčtom*, nie „hra s nulovým súčtom“ (zisk niekoho na úkor iného). To potvrdzuje nižšie uvedená definícia trhu

Trh možno definovať ako súhrn vzťahov a vzájomných prispôsobovaní individuálnych rozhodnutí, ktoré vedú k dobrovoľnej výmene (dohode) medzi subjektmi (ľuďmi), ponúkajúcimi a dopytujúcimi tovary, služby, resp. iné statky za určitú cenu.

Pre to, aby fungoval trh je potrebné, aby bolo splnených niekoľko inštitucionálnych podmienok, osobitne vlastníctvo so zmluvnou slobodou a garanciou legitímneho vlastníckeho práva a neobmedzovaná konkurencia a neregulovanie iných podmienok na trhu, vrátane cien (viac v Gonda, 2008).

2.2 Morálne normy a pravidlá

Východiská:

- udržateľnosť slobodnej spoločnosti iba so zodpovednosťou voči sebe a iným (Burke, Tocqueville,..)
- krehkosť a neautomatickosť slobodnej trhovo kapitalistickej spoločnosti

„Adam Smith uvádza, že veľký stroj trhového poriadku by sa bez abstraktných pravidiel garantujúcich stabilitu vlastníctva,... rozpadol na atómy.“ (Pavlík, 2003, s. 27).

Platí, že trh je taký morálny, ako morálne sa v ňom správajú zúčastnení ľudia. Zodpovednosť nesie jednotlivec s individuálnym ne/morálnym správaním. Úlohu „vyváženia slobodnej vôle dôrazom na zodpovednosť“ preberajú v praktickej rovine morálne normy a pravidlá, ktoré v spoločnosti vypovedajú o vzorcoch slušného správania a o mantineloch slobody konania človeka.

Morálne normy majú racionálne egoistické, evolučné (tradíciou podložené) a metafyzické motivácie.

➤ **Etika reciprocity trhu**

Východiskovým konceptom a princípom morálky je racionálne motivovaná etika reciprocity (*ethic of reciprocity*) a z nej odvodená do podmienok trhu etika reciprocity trhu (Buchanan, 2007). Spája vo svete uznávaný morálny princíp „zlaté pravidlo“ (*golden rule*), ktorý vyjadruje požiadavku na človeka, „správaj sa k iným tak, ako by si chcel, aby sa oni správali k Tebe“.

Ústrednou myšlienkou etiky reciprocity na trhu (ako etického minima účasti na trhu) je to, že ľudia sa na trhu správajú čestne a nepodvádzajú svojich partnerov, lebo to isté (recipročne) očakávajú aj od partnerov a na trhu chcú ďalej pôsobiť. James Buchanan to vyjadruje nasledovne:

„Nečestné konanie je vylúčené u tých, ktorí si ctia etiku reciprocity. Poctivý obchodník nepodvádza tých, s ktorými obchoduje, neprezentuje klamlivo tovar na výmenu, neporušuje uzavreté zmluvy a podmienky nákupu a predaja si nevynucuje nátlakom. Tieto vlastnosti správania sa stali minimom etiky pri účasti na trhu“
(Buchanan, 2007, s. 34).

Predpoklad: aktér má záujem dlhodobejšie pôsobiť na danom trhu.

James M. Buchanan zdôrazňuje aj to, že čestné správanie jednotlivcov na trhu prináša pozitívnu externalitu ostatným a všetci na danom trhu tak môžu mať prospech zo správania, ktoré je v súlade s morálnymi normami (Buchanan, 2007, s. 33-34).

➤ **Konvencie a morálne normy**

- forma odporúčaní - neformálne normy západnej civilizácie
- u nás kresťanský dôraz na tradičné formy západnej civilizácie: osobná sloboda a aktivita jednotlivca („*Podmaňte si Zem*“) a základné stavebné kamene spoločnosti (rodina, svojpomoc, komunitná pomoc)
- cnosti podnikania a celkovo dodržiavanie cností na trhu a inde – aj podľa vnímania nezamýšľaných dôsledkov nečestného konania (nedôvery, vyšších transakčných nákladov vs. porušenia cností v deformovanej spoločnosti)
- výchova v rodine, škole a pod.

➤ **Abstraktné pravidlá garancií slobody**

Formálno-abstraktné pravidlá: mantinely slobody a predpoklady slobodnej spoločnosti s trhovým hospodárstvom.

- neformálne (čierne listiny, kresťanstvo,..) a/vs. formálne pravidlá,..
- ich vysvetlenie /zdôvodnenie: utilitaristické, evolučné (tradicionalisticky vymedzované) a morálne objektivistické (metafyzicky definované)
- ich kritériálne vymedzenie: explicitne nekonkretizované (AKO) vs. konkretizované (ČO)

Explicitne nekonkretizované – evolučný prístup (F. A. von Hayek) - dlhodobu evolučne vyvinuté pravidlá, ktoré sú nezávislé od cieľov jednotlivcov a slúžia na vytváranie spontánneho poriadku, a to pravidlá:

- abstraktné (uplatňované na neznáme osoby a neznámy počet budúcich prípadov)
- univerzálne (všeobec., rovnaké na všetkých), kalkulatívne a vopred známe (*rule of law*),
- negatívne vymedzené k slobode („plot, za ktorý sa nesmie prejsť“) a odskúšavanie univerzálnosti negatívnym testom spravodlivosti (odvodeného z Kantovho kategorického imperatívu)⁷ – „*chceš, aby zlo v pravidle platilo všeobecne, teda aj pre Teba?*“

Hayek nechal otvorené, ktoré pravidlá to majú byť a necháva to na evolúciu - slúžia na predchádzanie konfliktom a uľahčovanie spolupráce znižovaním neistôt

Prístup k právu slobody (nomos), odvodený od Huma – prirodzené zákony, ktoré sa vyvinuli ako nutné podmienky slobodnej spoločnosti:

- nedotknuteľnosť súkromného vlastníctva
- dodržiavanie presunu vlastníctva dohodou (dobrovoľnosť)
- dodržiavanie sľubov, plnenia zmlúv a iných záväzkov (zodpovednosť): rešpekt zmluvnosti

Konkretizované

- prirodzené povinnosti nedopustiť sa nevyprovokovanej agresie proti inému človeku: nedopustiť sa vraždy, krádeže, znásilnenia, fyzického ublíženia (Joch, 2000, s. 105)
- objektívne vymedzené v kresťanstve, napríklad v Biblii („Nezabiješ!“, „Nepokradneš!“ „Nebudeš žiadostivý domu blížneho...“)
- vládou vynucované pravidlá garantujúce slobodu (viažu sa k životu a majetku).

⁷ „Konaj tak, aby maximá tvojej vôle mohla byť univerzálne uplatňovaným princípom v spoločnosti“ (KANT)

Východisková literatúra

- BUCHANAN, J. M. (2007): „Za hranicami práva: Institucionalizovaná etika liberálneho rádu.“ In: GONDA, P. – CHALUPNÍČEK, P. (eds.) (2007): *Na obranu slobodného trhu*. Prešov, Konzervatívny inštitút M. R. Štefánika, Liberálny inštitút, s. 29 – 51.
- GONDA, P. (2008): „Ekonomické a etické základy slobodnej spoločnosti: Východiská manažérskej etiky.“ In: Platková, G. a kol.: *Etika v manažmente*. Prešov. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity.
- GREGG, S. (2001): *Economic Thinking for Theologically Minded*. New York, University Press of America, s. 9-36.
- HAYEK, F. A. (1991): *Právo, zákonodarství a svoboda*. 1. vydanie. Praha, Academia.
- JOCH, R.: „Kritika konceptu donucení a odůvodnění svobody.“ In: SCHWARTZ, J.: *Hayek semper vivus*. Praha, Liberálny inštitút, s. 96 – 106.
- JEŽEK, T. (2000): „Doteky Bible a hayekovského liberalismu.“ In: SCHWARTZ, J.: *Hayek semper vivus*. Praha, Liberálny inštitút, s. 128 – 141.
- MISES, L. (2006): *Lidské jednání: Pojednání o ekonomii*. Praha, Liberálny inštitút.
- NISBET, R. (1993): *Konzervativismus*. Praha, Občanský inštitút.
- PAVLÍK, J. (2003): „Adam Smith aneb zrození ekonomie z ducha morální filozofie.“ In: ŠÍMA, J. (ed.): *Adam Smith semper vivus*. Praha, Liberálny inštitút, s. 25 – 31.
- PAVLÍK, J. (2005): „Teorie mravních citů a geneze pravidel spravedlnosti.“ In: SMITH, A.: *Teorie mravních citů*. Praha, Liberálny inštitút, s. 387 - 450.
- SANTELLI, A. J. Jr. et al. (2002): *The Free Person and the Free Economy: A Personalist View of Market Economics*. Lanham, Lexington Books.
- SMITH, A. ([1776] 2001): *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*. Praha, Liberálny inštitút.